

Demokratiets institusjoner i møte med en nazistisk okkupasjonsmakt: Norge i et komparativt perspektiv

Tema og relevans

I årene 1940-1945 iverksatte det norske NS-regimet, i et spenningsfullt samarbeid med den tyske okkupasjonsmakt, et omfattende prosjekt for å omforme den norske stat og det norske samfunn i totalitær, nasjonalsosialistisk retning. En demokratiseringsprosess som hadde pågått i 150 år ble stoppet og drastisk reversert. Etter intense dragkamper sommeren 1940 om de nye styringsstrukturene, besluttet Reichskommissar Josef Terboven 25. september 1940 å sette alle demokratiske, sentrale statsinstitusjoner ut av kraft. Det okkupasjonsregime som deretter ble etablert – og som i hovedtrekk varte ut hele krigen – hadde tre hovedelementer: Reichskommissariatet (RK), som innehadde den reelle politiske makt, og som var direkte underlagt Hitler, NS-regimet, med en karakteristisk sammensmelting av parti og stat, og statsapparatet, som i varierende grad ble restrukturert og politisert i tråd med okkupasjonsmaktens og kollaborasjonsregimets interesser.

Det nazifiserte politiske styringssystemet har tidligere vært gjort til gjenstand for omfattende og grundig forskning. Men både fordi okkupasjonen involverte dypere lag av stat og samfunn, og fordi det nazistiske omformingsprosjekt var så gjennomgripende, er det nødvendig å utvinne kunnskap om det som skjedde under det tradisjonelle politiske nivået innen noen strategisk viktige sektorer: Skolesektoren, statsadministrasjonen og politiet. Dette er områder hvor vi bare har fragmentarisk, eller ingen kunnskap. Disse tre sektorene er valgt fordi de var av stor strategisk betydning både for okkupasjonsmakten, NS og motstandsfronten, men også fordi det var signifikante forskjeller i politiske holdninger *mellom* de tre sektorene og også *innenfor* spesielt statsadministrasjonen og politiet, og fordi reaksjonene mot og utfallet av nazifiseringsoffensiven var så forskjellig innenfor de tre sektorene. Prosjektets brennpunkt er *de ulike reaksjonene* på de samfunnsendrende framstøt innen de tre sektorer, på flere strukturelle nivå.

De avgjørende determinantene for hvilken motstandsform som dominerte og hvilke relasjoner det var mellom de ulike former motstand, var den nazistiske statens formål med okkupasjonen, hvilket okkupasjonsstyre som ble etablert, og politisk kultur og tradisjoner i de ulike land. Norge, Nederland og Danmark ble plassert på toppen av det nazistiske rasehierarkiet. Befolkningen i disse landene skulle smelte sammen med den tyske, og utgjøre et storgermansk folkefelleskap. På grunn av Danmarks særegne okkupasjonsregime, hvor de demokratiske institusjoner i hovedsak forble uendret fram til august 1943, ble nazifiseringsframstøtene utsatt. Prosjektet med å forene befolkningens antatte høye rasekvalitet i Norge og Nederland med den nazistiske holdningsverden lå til grunn for den spesielle vekt som ble lagt på å endre demokratiske holdninger og institusjoner i disse to landene. Det gir noe av forklaringen på hvorfor holdningskampen ble så viktig i disse tilfellene.

Nederland og Norge hadde begge sivile okkupasjonsstyrer med et Reichskommissariat (RK) direkte underlagt Hitler. I begge land kunne RK basere sitt styre på de delvis restrukturerte nasjonale statsbyråkratier, både for å forberede saker og for å iverksette direktiver. I Norge var relasjonene mellom RK og statsbyråkratiet i stor grad formidlet via et nasjonalsosialistisk kollaborasjonsregime. I Nederland skjedde det direkte via departementsrådene, noe som framstår som den viktigste forskjell mellom okkupasjonsregimene i de to land. Hva betydde det for omfanget og styrken i nazifiseringsframstøtene i de to land at det var RK som var pådriveren i Nederland, og kollaborasjonsregjeringen i Norge? Var det forskjeller som sprang ut av at Tyskland prioriterte de to land ulikt, eller var de en konsekvens av forskjeller i okkupasjonsregime?

Samtidig må det vurderes om eventuelle forskjeller i politisk kultur kan bidra til å forklare variasjoner i reaksjonene på nazifisering av de to landene.

Sentrale begreper og teoretisk utgangspunkt

Prosjektet legger opp til komparasjon, både mellom subnasjonale sektorer og nasjonale konfigurasjoner. Dette krever et sett begreper som både bidrar til å gruppere likeartede fenomener og som har differensierende funksjoner. Prosjektets sentrale begreper er *kollaborasjon* og *motstand*, med vekt på underkategoriene *sivil motstand* og *holdningskamp*.

Kollaborasjon betegner et spekter av asymmetriske samhandlingsrelasjoner mellom stater og institusjoner, kollektive aktører, og mellom grupper og individer i okkuperte samfunn. Graden av asymmetri er avhengig av maktrelasjonene mellom hovedaktørene, okkupant og okkupert, som også kan variere mellom de ulike sfærer av samfunnet. Slike relasjoner er i utgangspunktet påtvunget et land av en dominant aktør – en stat som har invadert og befestet et herredømme over landet. Studier av dette feltet krever både et omfattende paraplybegrep og avgrensede sektorbegreper som innbefatter alle former for kollaborasjon og alle samfunnssfærer, og som også åpner opp for de glidende overgangene fra kollaborasjon til ulike former for motstand. Disse begrepene må være kognitivt og ikke normativt konsipert og fundert. Fordi kollaborasjon i sitt vesen innebærer at en stat har maktdominans overfor en annen stat eller et okkupert land, vil tvang både ha en overgripende betydning, og også utgjøre en egen *tvangsbasert* form for samhandling. Men i de vesteuropeiske land var det også et betydelig innslag av *frivillig* eller *ønsket* kollaborasjon, eller kollaborasjon i grenseområdet mellom tvang og frivillighet. I tillegg til disse to kategoriseringene er det nødvendig å operere med en tredje: *pragmatisk kollaborasjon*. Denne sprang ut av behovet for å opprettholde visse samfunnsfunksjoner under okkupasjonens unntakssituasjon. Dette handlingsmønsteret kjennetegnes videre av ulike grader av distansering fra okkupasjonsmaktens politiske prosjekt, på samme tid som det var seg bevisst styringssystemets grunnleggende asymmetriske karakter. I tillegg til denne kategoriseringen etter *typer*, er det hensiktsmessig å også gruppere den etter samfunnsfelt, og derved skille mellom *politisk*, *administrativ* og *økonomisk kollaborasjon*.

Den *motstand* som okkupasjonsmaktens og kollaborasjonsregimets politikk utløste, kan på basis av kampmidlene inndeles i to hovedformer: *Militær* og *sivil motstand*. Den militære motstand faller utenfor dette prosjektets temafelt og problemstillinger. Den er også godt utforsket. Den sivile motstand utgjorde den helt dominerende motstandsform i Norge, og den inntok en mer sentral plass i det totale spekteret av motstand enn i noe annet vesteuropeisk land. Kjennetegnet på sivil motstand er at den er våpenløs og ikke-voldelig. Definert slik er det en omfattende kategori som kan inkluderer svært forskjellige former. Som eksempel kan nevnes individuell humanitær bistand, individuell symbolsk atferd, flukt, sosial boikott, illegal presse etc. Kategoriene sivil og militær motstand sier ikke noe om hvilket verdigrunnla, og med hvilke formål kampen ble ført. Motstandsvirksomhet ble bedrevet av et vidt spekter fra liberale demokrater til kommunister og høyreautoritære nasjonalister.

I en underkategori for sivil motstand – *holdningskampen* – står derimot verdigrunnlaget i sentrum. Holdningskampen ble ført med basis i de verdier som lå til grunn for den liberaldemokratiske samfunnsorden, med demokrati, rettsstat og et pluralistisk sivil samfunn i sentrum, og siktet mot, på kort sikt, å bevare den demokratiske politiske kultur, og på lengre sikt å reetablere de demokratiske statsinstitusjonene og et fritt sivil samfunn. Et sentralt felt innen både den sivile motstand og holdningskampen var konfrontasjonen innen skolesektoren. Det er sentralt innenfor den sivile motstand fordi motstand knyttet til skolen, ble så grunnleggende for den bredere organiseringen av sivil motstand. Og det er sentralt innenfor holdningskampen fordi den skoletilknyttede motstanden ble den sterkest

opinionspåvirkende av alle sivile motstandsaksjoner.

Hvilken utbredelse hadde sivil motstand og holdningskamp i byråkratiet og i politisektoren? Er det grunnlag for tesen at den demokratiske politiske kultur fikk et bredere fundament i løpet av okkupasjonstiden? Det er en sentral oppgave å kartlegge verdigrunnet og de politiske visjoner som lå til grunn for motstandskampen, og å identifisere forskjeller både innen de tre hovedsektorene og mellom dem. Prosjektet vil problematisere hvor fruktbart det samtidsbaserte, omfattende og diffuse begrepet hjemmefront – som rommet både reelle og imaginære forhold – er, i forhold til ettertidens snevrere, og mer presise, men ennå ikke helt avklarte samlebegrep: motstandsbevegelsen.

En overordnet målsetting for prosjektet er å kartlegge og analysere de komplekse relasjonene som eksisterte mellom sivil motstand og de ulike formene for kollaborasjon, og under hvilke betingelser, og innenfor hvilke felt, den ene reaksjonsformen dominerte over den andre. Selv om vi tar hensyn til at de to reaksjonsformerne som følge av okkupasjonsmaktens dominans ofte var komplementære og sammenfiltrede, vil det være interessant å identifisere hele spekteret av reaksjoner, fra den klare motstand og avvisning via tilpasning og etterkomning av direktiver til entusiastisk deltakelse i okkupasjonsmaktens politiske prosjekt. Profilen som avtegner seg i reaksjonene innen utdanningsfeltet, statsbyråkratiet og politiet vil så bli sammenliknet med handlingsmønsteret i tilsvarende felt i Nederland.

Mens begrepene *sivil motstand* og *kollaborasjon* i varierende grad har relevans for alle de tre valgte sektorer, har begrepene *politisert byråkrati* og *kämpfende Verwaltung* primært gyldighet innen henholdsvis statsforvaltningen og politiet. Norge og Nederland hadde likartede statsbyråkratier før invasjonene våren 1940. De var preget av en stabil organisasjon med regelbundne funksjoner, avgrensede ansvarsområder, spesifisering av tvangsmidler og betingelser for anvendelse av disse, vekt på saklig kompetanse og faglig autonomi. Ideen om et relativt politisk nøytralt byråkrati var artsfremmed i nazistisk ideologi. Den var preget av politisering av alle samfunnsfærer og en utradering av normer som satte skranke for politisk handling. I hvilken grad ble statsadministrasjonen politisert etter nyordningen av 25. september 1940? Hvordan kan nazifiseringsframstøtene avleses i den nye departementsstrukturen, i forholdet mellom nye og gamle enheter på departements- og avdelingsnivå, og personutskiftninger på ulike plan? Hvordan var relasjonene mellom de tre typer kollaborasjon og mellom disse og ulike former for sivil motstand innen den reorganiserte statsadministrasjonen? Var det nisjer hvor handlingsetoset til administrasjonen i den demokratiske stat hadde overlevd? Hva betydde endringene i statsadministrasjonen for de mest utsatte grupper; jøder og motstandsfolk?

Begrepet *kämpfende Verwaltung* sprang ut av den erkjennelse at den nasjonalsosialistiske samfunnsomforming var av en slik fundamental og dyptgripende art, at den bare kunne gjennomføres ved helt nye institusjoner som var frakoplet alle retts- og tradisjonssammenhenger og impregnert med nasjonalsosialistisk ideologi. Denne tenkningen hadde utgangspunkt i SS, og preget senere en rekke nyetablerte nazistiske organisasjoner, spesielt Reichssicherheitshauptamt (RSHA), generalstaben for den nazistiske masseutryddelsespolitikken. Det var særlig i denne siste organisasjonen at termen *kämpfende Verwaltung* ble omsatt til sin mest vidtgående praksis. Den unndro seg begrensninger både når det gjaldt oppgaver og kampmidler. Organisasjonen var pålagt å føre skjebnekampen for den germanske rase. For å bevise den totale dedikasjon overfor SS' etos og visjoner, måtte medarbeiderne kombinere forberedende skrivebordarbeid i RSHA med ledelse av Einsatzgrupper når de utførte masse mord. Bare de som besto denne prøven, var kvalifisert til høyere stillinger i RSHA. Termen *kämpfende Verwaltung* angir parametre for å vurdere i hvor stor grad politi- og paramilitære enheter tilegnet seg SS' handlingsetos.

Teorien om dobbelstaten – om grunnstrukturen i nazistaten - ble konsipert av Ernst

Fraenkel allerede i 1941. Den delte denne staten i rettslig henseende inn i to sfærer; vilkårlighetsstaten og norm- eller rettsstaten. Det karakteristiske trekk ved den første sfære var at den var frakoplet alle legale regler for maktutøvelse og framtrådte som en kombinasjon av den ekstreme vilkårlighet og effektivitet basert på fast strukturerte system og orden. Den andre sfære – normstaten – besto av sektorer av det tyske samfunnet som i mindre grad var blitt utsatt for nazifisering. I denne sfære skulle rester av rettsstatlig praksis, i tråd med Fraenkels tese, overleve helt til 1945. I juridisk henseende var denne sfære dekket av strafferettens og privatrettens gyldighetsområde. De som ikke tilhørte de utsatte minoritetene, eller opponerte mot regimet, kunne leve relativt trygt innen denne sfære. Fraenkels teori har relevans ikke bare for Nazi-Tyskland, men også for alle okkuperte land hvor ikke hele statsstrukturen ødelagt. Den angir parametre for å vurdere graden og typen av nazistisk penetrasjon i demokratiske stater underlagt tysk styre, og utgjør derved et viktig teoretisk redskap for en sammenfatning av ny kunnskap innenfor prosjektets tre hovedsektorer.

Prosjektet vil representere en faglig reorientering i flere henseender. Det vil prioritere en systematisk teoretisk refleksjon over begreper og perspektiver, det har et komparativt forskningsopplegg, både av transnasjonal og innen nasjonal art, det tar opp flere sentrale utforskede eller svakt utforskede felt, det representerer en forskyvning i retning av lavere strukturelle nivå, eksemplifisert med lærermotstand i lokalsamfunn, departementskontor og politikamre, det har stor variasjonsbredde langs kollaborasjons- og motstandsaksen, og det legges opp til en diskurs som er integrert i den europeiske forskning på området. Summen av disse forhold vil føre til ny vitenskapelig kunnskap med betydelig virkning for vår oppfatning av krigs- og okkupasjonstiden.

Den norske forskningssituasjonen

Mye av forskningen på okkupasjonen i Norge har vært sentrert om hendelsene rundt 9. april, den militære motstanden, NS og tysk sikkerhetspoliti. Mindre iøynefallende og spektakulære segmenter av spekteret kollaborasjon – motstand har fått lite fokus.

Holdningskampen innen skole- og utdanningsfeltet i Norge er fremstilt og omtalt i flere oversiktsverk¹ og mer anekdotiske bidrag², men ikke inngående vitenskapelig behandlet ut fra nyere europeisk komparative perspektiver. Motstandskampens sivile former, dens ulike ideologiske motivasjoner og dens konkrete betydning og rekkevidde har i de senere år ikke vært noe prioritert forskningsområde. Siden T. Chr. Wyllers klassiske studie fra 1953³, Ole Kristian Grimnes' studier av hjemmefrontens ledelse⁴, og enkelte teologisk orienterte studier av kirkekampen⁵, har ikke den sivile holdningskampen vært gjenstand for nyere undersøkelser som kan gi perspektiver på hva som faktisk skjedde i møtet mellom det norske sivile samfunn og det nasjonalsosialistiske regimet, med okkupantens maktapparat i bakgrunnen.

Det foreligger to fremstillinger av den norske sentraladministrasjonen hjemme og i eksil under krigen, skrevet av Jan Debes⁶ og Ole Kolsrud⁷. Begge gir viktig informasjon, men de analytiske ambisjonene er begrenset, fremstillingene er i liten grad underlagt overordnede synspunkter og et velutviklet begrepsapparat, og Kolsruds bok er i tillegg preget av å skulle formidle av arkivkunnskap. Øystein Sørensen's bidrag berører med utgangspunkt i

¹ Se f.eks. Nøkleby, Berit: *Holdningskamp, bind 5, Norge i krig*, Aschehoug, Oslo, 1986

² Aartun, Leiv Brynjløv og Sigurd Aartun: *Motstandskampen i skolene 1940-1942 : lærerstriden mot nazifiseringen*, Orion, Oslo, 2003

³ Wyller, Thomas Chr.: *Fra okkupasjonsårenes maktkamp: Nasjonal Samlings korporative nyordningsforsøk 9.april 1940 – 1.februar 1942*. Oslo: Tanum, 1953

⁴ Grimnes, Ole Kristian: *Hjemmefrontens ledelse*, Universitetsforlaget, Oslo, 1977

⁵ Se Austad, Torleiv: *Kirkelig motstand : dokumenter fra den norske kirkekamp under okkupasjonen 1940-45*, Høyskoleforlaget, Kristiansand, 2005

⁶ Debes, Jan: *Sentraladministrasjonens historie, bind 5, 1940-1945*, Universitetsforlaget 1980

⁷ Kolsrud, Ole: *En splintret stat – Regjeringskontorene 1940-1945*, Universitetsforlaget 2004

Sosialdepartementet byråkratiet stilling under okkupasjonen og fremmer interessante synspunkter⁸. Sosialdepartementet var en type departement der kontinuiteten til førkrigstiden var stor og de provoserende nazifiseringsfremstøt var få. Robert Bohn er grunnleggende for den tyske siden, men har en viktig begrensning i at den er konsentrert om tyskernes økonomiske aktivitet i Norge⁹.

Forskningen om politiets rolle under krigen er preget av anekdotisk og lokal historieskriving. Nils Johan Ringdals hovedverk¹⁰ gir et nyttig overordnet blikk, men er heftet med unøyaktigheter og manglende systematikk. Det finnes i realiteten kun én systematisk dybdestudie av det norske politiet, av Tore Pryser¹¹, men denne dekker kun politiets rolle i deportasjonen av jødene i Hedmark og Oppland. Politiets rolle i arrestasjonen av de norske jødene er også drøftet av Per Ole Johansen¹², som også har analysert Statspolitiets forhistorie¹³. Bernt Roughvedts biografi om Jonas Lie gir et viktig bidrag i det den løfter fram SS' planer som et viktig aspekt ved politiets historie¹⁴. Det finnes også en rekke lokale og nasjonale festskrifter og politilagshistorier av varierende kvalitet. Stutthof-oppholdet er i hovedsak beskrevet i fire bøker: Dahlin et.al¹⁵, Kolstad¹⁶, Ringdal¹⁷ og Walle¹⁸. Bortsett fra Ringdal er ingen av disse forskningsbaserte.

Det europeiske forskningsfeltet

Temaet motstand og kollaborasjon i Europa 1939-1945 har vekket stor interesse i det internasjonale forskersamfunnet. Temaenes sentrale betydning i de europeiske samfunnenes utviklingshistorie har tiltrukket seg et stort antall fremragende forskere. Den relevante litteraturen for prosjektet kan deles i fem hovedkategorier: 1. Artikkelsamlinger som gir omfattende dekning av disse temaene i separate framstillinger for hvert land.¹⁹ 2. Artikkelsamlinger som både er basert på separate, nasjonalt baserte framstillinger og komparasjon mellom to eller flere land.²⁰ 3. Monografier som dekker ett hovedaspekt ved disse temaene – f. eks. moralske dilemmaer – hvor eksemplene hentes fra alle okkuperte land uten spesiell systematikk.²¹ 4. Samleverk som dekker feltene innen ett land.²² 5. Monografier som dekker et vidt spekter av den nasjonalsosialistiske nyordning i Europa.²³ I forhold til prosjektets tema og perspektiv oppviser denne litteraturen flere interessante tendenser. Den systematiske komparasjon står ennå svakt i denne forskningen, og Norge er ikke med i noen komparativ framstilling. Motstandstemaet er sterkt, nesten totalt dominert av den militære del, mens sivil og holdningsbasert motstand er tilvarende fraværende. Er dette fordi denne delen av motstanden ikke har noen status i andre europeiske land, eller hadde den mindre

⁸ Sørensen, Øystein: "Byråkratiet og NS-regimet" i *Solkors og solidaritet*, Cappelen, 1991

⁹ Bohn, Robert: *Reichskommissariat Norwegen*, Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2000

¹⁰ Ringdal, Nils Johan: *Mellom barken og veden*, Aschehoug, 1987

¹¹ Pryser, Tore: "Holocaust i innlandsregionen", i Per Ole Johansen (red.): *På siden av rettsoppjøret*, Unipub, 2006.

¹² Johansen, Per Ole: "'Politiet har fortsatt et renommé å ivareta'. Arrestasjonene og deportasjonen av norske jøder høsten 1942." i *Hjerte og forstand, festskrift til Victor Lind på 60-årsdagen 15. desember 2000* og Johansen, Per Ole:

"Rettsoppjøret med statspolitiet" i Johansen, Per Ole (red.): *På siden av rettsoppjøret*, Unipub, 2006

¹³ Johansen, Per Ole: *"Samfunnets pansrede neve" : statspoliti og ekstraordinær overvåkning 1918-1941*, Gyldendal, 1989

¹⁴ Roughvedt, Bernt: *Med penn og pistol – om politiminister Jonas Lie*, Cappelen Damm, 2010

¹⁵ Dahlin, Erik, Jørn-Kr. Jørgensen og Per Ole Johansen (red.): *De trodde på en ny dag. Om politi, krig, fangenskap og befrielse*, Genesis, Oslo 2011

¹⁶ Kolstad, Birger og Berit Nøkleby: *Politifange i Tyskland : Birger Kolstads dagbok fra Stutthof-leiren*, 1991

¹⁷ Ringdal 1987

¹⁸ Walle, Olaf R.: *Norsk politi bak piggråd. Stutthofpolitiets historie 1943-1945.*, Kragerø, 1946

¹⁹ Benz, Wolfgang, Johannes Houwink ten Cate & Gerhard Otto (red.): *Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939-1945, Band 1-10*, Metropol Verlag, Berlin, 1996-2001

²⁰ Bohn, Robert (red.): *Die deutsche Herrschaft in den "germanischen" Ländern 1940-1945.*, Stuttgart, 1997

²¹ Bennett, Rab: *Under the Shadow of the Swastika*, Macmillan Press, London, 1999

²² Azéma, Jean-Pierre og François Bédarida (red.): *Vichy et les français*, Fayard, 1992

²³ Mazower, Mark: *Hitler's Empire: Nazi Rule in Occupied Europe*, Allen Lane, 2009

betydning? Bare deler av litteraturen presenterer seg gjennom teoretisk refleksjon med eksplisitt bruk av begreper (2 og 3).

Prosjektet vil forholde seg differensiert til disse litteraturkategoriene. Den vil hente empirisk kunnskap og eksempler fra alle, men spesielt fra 1 og 4, metodologiske innsikter fra 2, og ideer og perspektiver fra 3 og 5. Gjennom det institusjonelle samarbeidet med Arnd Bauerkämper og *Berliner Kolleg für Vergleichende Geschichte Europas*, og ved koplingen til Johannes Houwink ten Cate, som har vært en de to redaktørene for samleverket i ni bind om tysk okkupasjonspolitikk, kollaborasjon og motstand²⁴, vil prosjektet bli knyttet tett til den internasjonale forskningsfronten på dette feltet.

I. Skolesektoren

Demokrati eller germansk folkefelleskap? Verdikamp og skolestrid 1940-1945

Etter den nasjonalsosialistiske maktovertakelsen i Norge ble den norske folkeskolen alt fra høsten 1940 satt under et ideologisk press, og i februar 1942 ble lærerne avkrevd en lojalitetserklæring om å legge opp undervisningen etter den nasjonalsosialistiske statens ideologiske orienteringer og behov. Fremstøtet mot skolen utløste den største folkelige protestaksjonen som noensinne ble gjennomført under okkupasjonen, der tusentalls lærere, foreldre, kirkefolk og universitetsfolk satte i gang spontant organisert sivil motstand over hele landet. Til tross for massearrestasjoner og deportasjoner av lærere ble aksjonen vellykket. Den norske skolen ble aldri nazifisert. At det var mulig å mobilisere mot og stanse et ambisiøst statlig nazifiseringstiltak gjennom en folkelig organisert, landsomfattende kampanje i et okkupert land, vakte oppsikt i utlandet.

Delprosjektets grunntema er hvilke organisasjonsmønstre og hvilket verdigrunnlag som kan forklare hvorfor skolesektoren i så stor grad ble kjennetegnet av en *holdningskamp*, i motsetning til *frivillig* eller *pragmatisk kollaborasjon*, som i større grad preget de andre statsinstitusjonene prosjektet skal utforske.

Prosjekt 1: Kampen om skolen (Forskerprosjekt)

Prosjektet vil søke å kartlegge prosessen fram mot og forløpet av skolestriden. Det skal først undersøke bakgrunnen for framstøtet fra NS-hold, som inkluderer både skolens plass i nasjonalsosialistisk ideologi og det faktiske hendelsesforløp som ledet fram til de konkrete initiativene. Sentralt blir her å fastslå om NS agerte på egen hånd, eller om initiativene kom fra en tysk aktør utenfor RK, som SS eller Hitlerjugends ledelse²⁵. Prosjektet skal så identifisere de sentrale aktørene bak den aktive motstanden mot nazifiseringsframstøtet, skildre utviklingen og dynamikken i aksjonen, og få fram lokale og regionale forskjeller. En hovedtese er at aksjonen ikke kunne lykkes uten bred deltakelse fra svært mange kvinners side over hele landet, både i egenskap av pedagoger og mødre.²⁶ Forholdet mellom initiativ, gjennomføring og mobilisering er uklart i den foreliggende litteraturen, noe som kan være en av grunnene til at skolestriden har fått en relativt beskjeden rolle i etterkrigstidens nasjonale kollektive erindring. Prosjektet skal så sammenligne skolestriden i Norge med forholdene i Nederland.²⁷ Det skal kartlegge om tilsvarende nazifiseringsoffensiver ble forsøkt der, i så fall av hvem, og hvordan lærere og foreldre forholdt seg til mulige nazifiseringsforsøk. Dette vil

²⁴ Benz et. al

²⁵ Se Kvistad, John Mikal: *”Det unge Norges fylking klar til slag” – Nasjonalsosialistisk ungdom i Norge*, Doktoravhandling, UiO, 2011, Se også Fure, Jorunn Sem: *Universitetet i kamp 1940-1945*, hvor forholdet mellom norske og tyske myndigheters rolle i politikkutforming, og represjonsaksjoner overfor studentene var et hovedtema.

²⁶ Lektor Helga Stene, som var en av aktivistene, la stor vekt på foreldrenes og særlig mødrenes engasjement både i den konkrete striden, og generelt i den patriotiske og demokratiske holdningsdannelsen blant barn og unge i avisartikler og foredrag etter krigen, men fikk aldri anledning til å gjennomføre et større planlagt bokprosjekt om skolestriden.

²⁷ I Danmark holder professor Ellen Nørgaard på medprosjekt om den danske skolen i besetlestiden, og kontakt med henne er opprettet.

også bidra til å fastslå i hvilken grad offensiven mot skolene var et NS-prosjekt eller hadde opprinnelse i Tyskland.

Prosjekt 2: Deportasjonene av lærerne og jødene (Masterprosjekt)

Arrestasjonene og deportasjonene av lærerne og jødene har flere likheter. Prosjektet skal kartlegge reaksjonene og omstendighetene, og vurdere om nordmenn brydde seg mer om lærerne enn om en nasjonal minoritet, eller om omstendighetene rundt aksjonene var så forskjellige at det ikke var mulig å protestere på samme måte.

Prosjekt 3: Politiske elever? (Masterprosjekt)

Prosjektet skal vurdere både hvor utbredt politiske aksjoner fra elever var, motivasjonen, hva som kjennetegnet dem, og om hvordan NS og tyske myndigheter reagerte. Sentralt blir å undersøke hva elevene risikerte, og om det var en form for systematikk i reaksjonene, basert på alder og alvorlighetsgrad.

Prosjekt 4: Det norske gymnaset i Uppsala (Masterprosjekt)

Det norske gymnaset i Uppsala ble opprettet for å svare på en økende utfordring med å gi relevant utdanning for barn og ungdom som fulgte sine foreldre i eksil. Prosjektet vil undersøke hvordan denne undervisning ble organisert, og i hvilken grad elevene tok del i politisk arbeid og i opinionsdanningen i de svenske omgivelsene.

Kildesituasjonen

Umiddelbart etter krigen ble det i Norge gjort en betydelig innsats for å dokumentere den militære og sivile delen av motstandskampen, etter hvert med Hjemmefrontmuseet i en sentral rolle. Når det gjelder de brede folkelige protestaksjonene som kjennetegnet den sivile holdningskampen, slik som skoleaksjonen, hvor lærere, foreldre, kirken og akademikere var involvert, er ikke disse like godt kildebelagt. Fra departementenes og NS-partiets side vil det antakelig foreligge et tilstrekkelig kildegrunnlag, men protestenes utspring, omfang og rekkevidde og kunnskap om hvordan aksjoner ble uformelt organisert og paroler spredt er antakelig vanskeligere å dokumentere. Privatarkivet til Helga Stene, en av de sentrale initiativtakerne bak foreldreaksjonen, kan være et av flere mulige utgangspunkt.

II. Sentraladministrasjonen

Politisert byråkrati eller weberske idealer? Den norske sentraladministrasjonen under okkupasjonen

Etter nyordningen 25. september falt departementene i tre hovedgrupper: Først en gruppe av fire nyopprettede departementer med NS-statsråder, som ble særlige redskaper for nazifiserings- og SS-ifiseringsoffensiven. En annen gruppe fikk NS-statsråder, men beholdt i varierende utstrekning sine tradisjonelle saksområder og sin tradisjonelle bemanning. Den tredje gruppen omfattet Finans-, Forsynings- og Handelsdepartementet, som sto sentralt når det gjaldt å integrere norsk økonomi i den tyske krigsøkonomien. Derfor tillot ikke RK noen ideologiske eksperimenter i denne sektoren. Følgelig ble de utstyrt med upolitiske statsråder som ble valgt ut fra rent faglige kvalifikasjoner. Først 1.2.1942, da Quisling dannet sin nye regjering, fikk også disse departementene nazistisk ledelse.

Prosjekt 5: Kollaborasjon og motstand i tre norske departementer (Ph.D)

Prosjektet skal analysere og sammenligne ett departement innenfor hver av de tre hovedgruppene. Innenfor den første gruppen er Politidepartementet valgt, fordi politiet som helhet utgjør et av prosjektets satsningsområder, og fordi det hadde en så sentral plass i det nasjonalsosialistiske regimets undertrykkelsesapparat. Innenfor den andre gruppen er Justisdepartementet valgt. Det fikk en tydelig NS-ledelse og var en viktig aktør i nazifiseringsframstøtene, men beholdt store deler av personellet²⁸, hvorav flere ble markante

²⁸ Kolsrud, 2004

figurer i justissektoren i etterkrigstidens Norge. I den tredje gruppen var Forsyningsdepartementet en sentral arena for forhandlinger mellom tyske og norske ikke-nazistiske embetsmenn gjennom hele krigen. Posisjonen som et økonomisk nøkkeldepartement ga embetsmennene større spillerom ovenfor NS og tyske myndigheter²⁹, og departementets arbeid kunne ha store konsekvenser for den jevne nordmanns levekår under krigen.

Det er nødvendig å undersøke hvordan forholdet og arbeidsdelingen var mellom departementsansatte som var NS-medlemmer, og de som sto utenfor NS, og å vurdere i hvor stor grad NS-medlemskap er en pålitelig variabel for å måle sympati for nasjonalsosialistisk tankegodt og vilje til samarbeid med tyske myndigheter. Prosjektet skal bruke situasjonen i Nederland som et referansepunkt for å kartlegge hvilke forhold som var spesifikt norske, og hvilke som var resultat av sentrale tyske initiativer ovenfor de germanske landene. Nederland skal også brukes for å vurdere om NS' posisjon var en forutsetning for å kunne danne en dikotomi mellom nazifiserte og ikke-nazifiserte deler av statsadministrasjonen.

På det teoretiske plan skal prosjektet undersøke hvor langt departementene ble presset i retning av å bli et politisert byråkrati. Samtidig skal prosjektet vurdere departementenes handlingsmønstre opp mot de tidligere definerte hovedbegrepene *tvungen, frivillig og pragmatisk kollaborasjon og motstand*.

Kildesituasjonen

Kildene til sentraladministrasjonens historie vil i første rekke være departementsarkivene og arkivet etter landssvikssakene mot statsrådene og de NS-ansatte i departementene. Tyske kilder må utnyttes. Her er det riktignok den vanskelighet at mye av RKs arkiv ble destruert på slutten av krigen, men en del finnes likevel. Flere høytstående tjenestemenn i RK avga etter krigen fyldige rapporter om sin virksomhet under okkupasjonen, et materiale som forskningen neppe har uttømt. Forskere ved eller nær HL-senterets kompetanse når det gjelder tyskspråklig materiale i arkiver utenfor Norge skal utnyttes.

III. Politiet

Den tyske okkupasjonen skulle få dramatiske konsekvenser for det norske politiet. Politiet, gitt sin funksjon, ville måtte velge mellom å legge ned sitt arbeid eller i smått og stort å hjelpe okkupanten. Politiet var tiltenkt en spesiell rolle i det nye nasjonalsosialistiske Norge: Gjennom "Verschmelzung" mellom stat og parti og mellom norske og tyske institusjoner skulle det bli SS' spydspiss inn i det norske samfunnet og utgjøre et politisk og fellesgermansk statsbeskyttelseskorps. 42 % av politifolk i tjeneste ved krigsutbruddet meldte seg inn i NS - langt mer enn i noen annen etat.³⁰ Norsk politi ble reorganisert etter tysk modell, og en ny politiutdanning med ideologisk og militær opplæring ble opprettet på Kongsvinger. Målet var at det norske politiet i framtiden skulle bestå av folk med SS-trening og til dels også erfaring fra Østfronten, i tråd med konsepter om *kämpfende Verwaltung*. I 1942 hadde norsk politi det operative ansvaret for deportasjonen av de norske jødene, samtidig som noen jøder også ble reddet av varsler fra politifolk. I august 1943 rammet tyske tiltak politiet selv: Politifullmektig Gunnar Eilifsen ble skutt for ordrenekt og politifolk som ikke underskrev en trosskaps erklæring ble sendt til omskolering i Stutthof.

På den ene siden var dermed politiet et verktøy for den totalitære staten, og selv aktive motstandsmenn i politiet kunne gjennomføre forbryterske tyske ordre. På den andre siden sto det under sterkt press – alternativet til norsk politi var tysk politi, og dermed slutten på muligheten for motstand fra politihold. Politiet sentrale rolle kunne dermed også rettferdiggjøre utstrakt pragmatisk kollaborasjon.

²⁹ Debes, 1980

³⁰ Ringdal, 1987

Prosjekt 6: Komparativ undersøkelse av tre norske politikamre (Ph.D)

På grunn av denne mangelfullt utforskede kompleksiteten er det et behov for å gå dypere inn i politihistorien under krigen. En studie av alle politikamre under krigen er åpenbart for ambisiøs, og vi har derfor valgt en dybdestudie av tre sammenlignbare politikamre: Ålesund, Stavanger og Lillehammer.

En slik sammenligning muliggjør en komparativ undersøkelse av flere problemområder, sentrert rundt de tidligere definerte begrepene *tvungen, frivillig og pragmatisk kollaborasjon og motstand*. Hvordan stilte man seg lokalt til nyordningen av politiet? Kan man snakke om motstandsarbeid, og hvilke konsekvenser fikk dette? Hvilke personellendringer skjedde, og hva ble konsekvensene? Hvordan ble politiske saker håndtert? Hvordan var rollefordelingen og forholdet mellom ordens-, kriminal- og statspolitiet, og til det tyske politiet? Målet er å kunne presentere et mer helhetlig bilde av holdningene og prosessene internt i politiet, og gjennom dette få fram kompleksiteten i politiets situasjon.

Prosjekt 7: Stutthof (Forskerprosjekt, Terje Emberland)

I ble 271 ”upålitelige” norske politimenn sendt til en omskoleringsleir for germanere ved Stutthof. Leiren var opprettet av RSHA etter initiativ fra Himmler³¹. Det ble en fiasko. Politimennene klarte her det de ikke hadde klart tidligere – å danne en felles front mot nazifiseringsframstøt. Stutthof-oppholdet representerer en kontrast til det svært blandede inntrykket norsk politi gjorde under krigen, og kan ha fungert som en slags hvitvask av hele politiet.³² Stutthof er også en illustrasjon både av SS’ urealistiske planer for Norge generelt og norsk politi spesielt, og de interne konfliktene både innenfor SS og mellom SS og Terboven.

Prosjektet skal dokumentere prosessen som ledet til Stutthof-oppholdet, kartlegge oppholdets karakter og innhold, for så å undersøke etterhistorien – hvilken betydning oppholdet fikk for synet på politiet under og etter landssviksoppgjøret.

Prosjekt 8: Norsk og tysk politi før krigen (Forskerprosjekt, Terje Emberland)

Den nazistiske maktovertagelsen i Tyskland førte ikke til at norsk politi vendte sine tyske kollegaer ryggen. Norsk politi var i utgangspunktet påvirket av tysk politi, og det praktiske og organisatoriske samarbeidet tiltok i mellomkrigstiden. Studieturer til Tyskland var vanlige, og norske politiembetsmenn besøkte til og med tyske konsentrasjonsleire. Omorganiseringen av norsk politi etter tysk modell, som skjød fart etter Himmlers besøk i 1941, ble av mange i norsk politi oppfattet som en lenge etterlengtet reform, og ikke som et nazifiseringstiltak.³³

Prosjektet søker å utforske institusjonelle og personlige forbindelser mellom norsk og tysk politi mellom 1933 og 1940. Det skal vurdere hva disse forbindelsene indikerer av holdninger og sympatier innenfor norsk politi, og vurdere viktigheten av disse når det gjelder å forklare hvorfor norsk politi så friksjonsfritt innordet seg nyorganiseringen.

Prosjekt 9: Politiet og fortiden (Masterprosjekt)

Prosjektet søker å kartlegge hvordan politiet håndterte sin vanskelige dobbeltrolle etter krigen. Det skal gjennomgå politiets egen etterkrigs litteratur og analysere hvordan krigen blir framstilt og tolket. Sentrale spørsmål blir å analysere hvilke aktører som kommer til orde, hvilke hendelser det blir snakket om, og om visse temaer blir mer eller mindre systematisk unngått.

Kildesituasjonen

Det ble etter krigen overlevert et betydelig materiale fra de tre politikamrene som skal undersøkes til de regionale avdelingene av riksarkivet. Nils Johan Ringdals råmateriale er tilgjengelig. Politidepartementets og justisdepartementets arkiver, politiets interne skrifter og tyske arkiver vil også være nødvendige kilder.

³¹ Emberland, Terje et.al: *Himmlers favoritter*, Aschehoug, Oslo (utkommer 2012)

³² Se f.eks Dahlin et. al (2011): ”[Stutthof]... en av tyskernes verste konsentrasjonsleire”

³³ Se Johansen, 1989, Ringdal, 1987

Prosjekt 10 – Artikkelsamling

Prosjektene skal sammenfattes i en artikkelsamling på norsk og engelsk som Odd-Bjørn Fure skal ha redaktøransvar for. Artikkelsamlingen skal inneholde tekster fra alle delprosjektene, og ha et kapittel som syntetiserer resultatene og setter dem inn i et større teoretisk perspektiv.

Prosjektplan, prosjektledelse, organisering og samarbeid

Prosjektet har vært under intensiv utarbeidelse i lengre tid, med en heltidsansatt vitenskapelig medarbeider og en fast referansegruppe som har arbeidet med prosjektet. Prosjektet har planlagt oppstart i januar 2012 og avsluttes i desember 2015. Det vil være institusjonelt forankret på HL-senteret, med Odd-Bjørn Fure som prosjektleder. En doktorgradsstipendiat er tenkt rollen som prosjektkoordinator med fagadministrative oppgaver. Stipendiatene vil bli tilbudt kontorplass ved senteret. Prosjektet skal gjennomføre to årlige konferanser med framlegging av tekster, hvorav én årlig samling søker å ha en profilert internasjonal deltaker.

Prosjektet vil ha et institusjonelt samarbeid med professor Arnd Bauerkämper ved Freie Universität Berlin, som har igangsatt et større komparativt prosjekt om okkupasjonsregimer og europeisk minnekultur. Prosjektet vil ha en referansegruppe, hvor professorene Arnd Bauerkämper, Johannes Houwink ten Cate ved Universitetet i Amsterdam, Tore Pryser ved HiL, Per Ole Johansen, Øystein Sørensen og Ole Kristian Grimnes ved UiO og forsker Iselin Theien ved SIFO har sagt seg villige til å delta.

Prosjektet innebærer etiske problemstillinger knyttet til personvern. Påstander knyttet til en persons handlinger under krigen vil alltid være følsomme. Prosjektet vil derfor holde seg til de strenge retningslinjer som Waffen-SS-prosjektet har fulgt.

Prosjektets referansegruppe og forskergruppe har i utgangspunktet en noe skjev kjønnsfordeling. Kvinner vil derfor bli spesielt oppfordret til å søke de utlyste stillingene.

Utover reiser og materiell har prosjektet ingen miljømessige konsekvenser.

Strategisk forankring og samfunnsrelevans

Forskning om folkemordet på de europeiske jødene, andre utsatte grupper, og brudd på menneskerettigheter står sentralt i HL-senterets vedtekter. Den norske forskningen om Shoah har vært relativt smalsporet og begivenhetsorientert. Prosjektet vil bidra til å plassere denne makrobegivenhet både i en større norsk og europeisk konfigurasjon. Prosjektet har en sentral plass i senterets nye strategiske plan for årene 2011-2014. Flere deltemaer innen byråkrati- og politisektoren representerer en kontinuitet til problemfelter innen HL-senterets første store forskningsprosjekt: ”Norske frivillige i Waffen-SS”.

Interessen for krigs- og okkupasjonshistorie i det norske samfunn oppviser en - i internasjonal sammenheng - særegen konfigurasjon. På den ene siden har hendelsene og erfaringene fra dette tidsrommet en vedvarende sterk posisjon i offentligheten. *På den andre siden har interessen vært markant avtakende innen forskningsinstitusjonene, med den følge at det ikke lenger produseres særlig mye vitenskapelig kunnskap om dette feltet.* Den sterke offentlige interesse vitner imidlertid om et orienteringsbehov og en usikkerhet om hvordan denne sentrale epoke i norsk historie skal tolkes. Siden forskningsinstitusjonene ikke etterkommer behovet for vitenskapelig kunnskap, blir den kollektive erindring ofte vindskjev, og det skjer tidvis en forveksling mellom erindring og faglig fundert kunnskap. Den differensierte og omfattende empiriske kunnskap som prosjektet sikter mot å frambringe, samt dets komparative perspektiv og integrasjon i internasjonale forskningsdiskurser, vil kunne gi et utvidet og mer realitetsnært grunnlag for den samtidsorienteringen som er krigs- og okkupasjonsrelatert.